

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti

Ali İhsan KARATAŞ
Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyeti bakımından muasırları arasında en önde gelen devletler arasında yer almaktadır. Zaman zaman fethedilen şehirlerin en büyük mabedi fetih sembolü olarak camiye çevrilirken diğer mabetlere büyük ölçüde dokunulmamış ve gayrimüslimlerin ihtiyaçları için tahsis edilmiştir. Bu mabetlerinin işleyişi, yönetimi, gelir ve giderlerinin kontrolü din adamlarına bırakılmıştır. Gayrimüslimler gerek ferdi gerekse toplu ibadetlerini diledikleri gibi ifa etme hakkına sahip idiler. Zorla Müslümanlaştırmanın yasak olduğu Osmanlı Devleti'nde zimmiler, aile hukukuyla ilgili meselelerini kendi din adamlarının nezaretinde çözebiliyor, çocuklarının eğitim öğretimlerini de yine kendi dinlerinin gerektirdiği şekilde yapabiliyorlardı. Bu konulardaki hakları devletin koruması altındaydı. Zaman zaman yaşanan bireysel aksaklıklar idareciler tarafından giderilmeye çalışılmaktaydı.

Abstract

Freedom of Religion and Conscience of Non-Muslims in Ottoman State

Because of ensuring freedom of religion and conscience, the Ottoman Empire is the leading state of its time. Although the biggest temple in conquered territories was converted to mosque

as a symbol of the conquest, other temples were left for non-Muslims according to the proportion of their needs. While new temples were not allowed to build, old and ruined churches and synagogues were permitted to be repaired. Studying the Ottoman Achieves, one can see that non-Muslims had complete freedom of religion, worship and education. In the empire conversion by force was forbidden and guarantee to worship and educate their children freely was also provided for zimmies. Individual interferences in the matter were tried to be prevented by the authorities.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gayrimüslimler, Millet Sistemi, Din ve Vicdan Hürriyeti.

Key Words: Ottoman State, Non-Muslims, Millet System, Freedom of Religion and Conscience.

Osmanlı Devleti'nin, tebaası olan gayrimüslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyeti konusunda çok sayıda yazı kaleme alınmıştır. Bu yayınlardan, gayrimüslimlere tanınan haklar bakımından Osmanlı Devleti'nin muasırı devletler arasında ilk sıralarda yer aldığı anlaşılmaktadır. Son yıllarda artan arşiv çalışmaları ve konuyla ilgili tespit edilen belgeler de bu gerçeği te'yid etmektedir. Bu çalışmada da özellikle Bursa Şer'iyye Sicilleri'nden tespit edilen belgelerle konuya katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

A- Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi

İslâm hukukuna göre halkı Müslüman olmayan bir şehir fethedilince şehrin sakinleriyle "zimmet akdi" denilen bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmayı kabul eden gayrimüslimlere *zimmi* denir. Bu antlaşmayla hakları garanti altına alınmış olan gayrimüslimler birçok konuda Müslümanlarla eşit hale gelir ve Müslümanlar gibi bütün hususî haklardan faydalanırlar.¹ İslâm hukukunun önemli bir bölümünü teşkil eden ve ilk uygulamaları Hz. Peygamber döneminde yapılan zimmet akdine göre Müslüman idareciler, cizye ödemeyi kabul eden zimmilerin can ve mal güvenliklerini sağlamak zorundadırlar.²

¹ Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârülslâm Darulharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991, s. 315

² el-Kardavi, Yusuf, *Ġayru'l-Müslimîn fî Müctemi'i-l İslâm*, Beyrut 1985, s.7; Zeydan, Abdül-Kerim, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", (çev. Hasan Güleç), *D.E.Ü.İ.F.D. İzmir* 1994, sy.VIII, s. 435.

İslâm hukukunda kendileriyle zimmet antlaşması yapılan gayrimüslimlerin Kur'an'daki “*dinde zorlama yoktur*” ayeti³ gereği zorla Müslümanlaştırılmalarını yasaklanmıştır. Onların mabetlerinde ibadet etmeleri, mülk edinme ve seyahat etme gibi hakları engellenemez. Müslümanların zimmilere zulmetme hakları yoktur. Nitekim Peygamber Hz. Muhammed bir hadisinde, bir zimmiye zulmeden, gücünün üzerinde yük yükleyen ve isteği dışında ondan zorla bir şey alan kişiye kıyamet gününde bizzat kendisinin düşman olacağını belirtmiştir.⁴

İstanbul'un fethinden önce Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere, İslâm hukukuna göre muamele edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra ise İslâm hukuku açısından bir değişiklik yapılmakla birlikte biraz daha farklı bir uygulamaya gidilerek millet sistemi oluşturulmuştur.

Millet sisteminde din ve mezhep esasına göre tasnif edilen zimmiler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler üç ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Böylece gayrimüslimlerin devletle olan ilişkileri yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. XVIII. asırdan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içerisindeki yerlerini almışlardır.⁵ Bu sistemle gayrimüslimlerin idare edilmesi daha kolay hale gelmiştir. Zira daha önce devlet bir bütün olarak gayrimüslimler ile muhatap iken, şimdi bölümlere ayrılmış ve her birinin başında devlete karşı cemaatinden sorumlu olan liderlerle muhatap olmaya başlamıştır. Bu sistemle, gayrimüslimler bakımından İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklarda bir kayıp olmamışken, devletin zimmi tebaayla olan ilişkilerinin düzene girmesi sağlanmıştır.

Doğu (Bizans) ve Batı (Roma) kiliseleri arasında yaşanan problemler sonucunda Patrik II. Anastasios istifa etmiş ve Ortodoks dünyasının liderliği boş kalmıştı.⁶ İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesiyle birlikte Fatih, daha önce dağılmak üzere olan Ortodoks kilisesini yeniden canlandırmak amacıyla Rumlardan, boş olan patriklik makamına yeni bir patrik seçmelerini istedi. Bunun üzerine Rumlar kendi dinî kurallarına göre Georgios Scholarios'ı “Gennadios” ünvanıyla patrik olarak seçtiler. Fatih Sultan Mehmet,

³ Bakara, 2/265

⁴ Ebu Davud, Harac, 33.

⁵ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 68-75.

⁶ Tekindağ, Şehabeddin, “Patrik ve Patrikhane Hakkında Düşünceler”, *Türk Kültürü*, Haziran 1965, sy. 32, Yıl, 3, s.509; aynı müellif, “Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1968, sy. 1, s. 52; Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1990, s. 52.

bu seçimi onayladı ve cemaate haklarını içeren bir de ferman verdi.⁷ Ayrıca Rumeli ve Anadolu'nun yanında Mısır, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Rus Ortodokslarının idaresi de İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği'ne bağladı.⁸ Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hıristiyanlar kendilerine tanınan imkanlar bakımından memnundular. Zira onlar birçok bakımdan koruma altına alınmışlardı.⁹

1461 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen Ermeniler için de bir patrikhane kurulmuş ve söz konusu millete patrik olarak Bursa Metropoliti Ovakim tayin edilmiştir.¹⁰ Ayrıca Süryani, Habeş ve Kıbtî kiliseleri de Ermeni patrikhanesine bağlandı. Ortodokslara verilen hakların aynısı Ermeni Patrikhanesi'ne de tanındı.¹¹

Rumlar ve Ermenilerden sonra millet olarak tanınan üçüncü grup ise Yahudilerdir. Fetihten sonra Yahudilere hahambaşı olarak Moşe Kapsali tayin edildi ve kendisine cemaatini idare etme yetkisi verildi.¹² Osmanlı Devleti'nde Yahudilere verilen hakların genişliği nedeniyle dünyanın birçok yerinde baskı gören Museviler Osmanlı Devleti'ne gelmeye başladılar.¹³

Kuruluşundan beri Osmanlı Devleti'nin zimmilere, İslâm hukukunun sınırları içinde muamele ettiği ve topraklarında barındırdığı gayrimüslimlere verdikleri haklar bakımından muasırı devletler içerisinde en iyiler arasında yer aldığı gerçeği, yabancı araştırmacıların da daima dikkatini çekmiştir.¹⁴ Nitekim İslâm

⁷ Arnold, T. W., *İntişar-ı İslâm Tarihi*, (Çev: Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1971, s.216; Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, s. 12.

⁸ Braude, Benjamin.-Lewis, Bernard, "Introduction", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 12; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 21; Ercan, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.156.

⁹ Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J. Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 41.

¹⁰ Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 55.

¹¹ Eryılmaz, age., s. 22.

¹² Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 38.

¹³ Bozkurt, age., s. 13.

¹⁴ Vojtech Kopcan Osmanlı idarecileriyle ilgili şunları ifade etmektedir: "...Osmanlılar'ın ileri gelen yöneticilerinin çoğu gerçekten derviş tabiatlı kişilerdi; onlar siyasi görüşlerini dinî ve ahlakî ilkelerle bağdaştırmış olup hem reyanın hem de önemli kişilerin Allah tarafından yaratıldığına, bu nedenle halkı korumaları ve reyaya karşı görevlerini yerine getirmeleri gerektiğine inanırlardı." Bkz. Vojtech Kopcan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun

araştırmalarında önemli bir yeri olan Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* adlı eserinde Osmanlı yöneticilerinin zimmilere yönelik tutumlarıyla ilgili řu ifadelere yer vermiştir:

“Alt tabakadan idare organlarının keyfi hareketlerine karşı merkezî idarenin kolayca yardıma çağrılabil-diği hükümet merkezinde ve civarında milliyetlerine ve mezheplerine göre millet halinde toplanan Hıristiyanlar, bilhassa Rumlar “Rum milleti” tam bir siyasi ve dini hürriyete malik idiler. Onların patrikleri Osmanlı hakimiyeti devrinde evvelce Bizansta malik oldukları salâhiyet ve nüfuzdan daha geniş bir nüfuza bile sahipti. Vaftizler, evlenmeler, cenaze merasimleri ve hac açıktan açığa ve ekseriya parlak bir şekilde icra ediliyordu. Büyük yortu günlerinde Türk hükümeti dini merasimin bir engele maruz kalmadan icra edilmesi için kilise kapılarına kendiliklerinden yeniçeri nöbetçiler koyuyorlardı.”¹⁵

Osmanlı Devleti’nde zimmilere İslâm hukukunun yanında örfi hukuk da uygulanmıştır. Zaman zaman zimmilerle ilgili çıkarılan fermanlar, büyük ölçüde İslâm hukukuna uygun olmakla birlikte devlet idarecilerinin görüşlerini de yansıtmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, İslâm hukukunda ehl-i zimmet aile hukukunu ilgilendiren meselelerinde kendi dinî hükümlerine bağlı idiler. Millet sistemiyle birlikte bu konuda herhangi bir değişiklik yapılmamış ve zimmiler, evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi meselelerini yine kendi dinî hükümlerine göre çözmüşlerdir.¹⁶ Bununla birlikte istemeleri halinde Osmanlı mahkemelerine de başvurma hakları vardı ki şer’iyye sicillerinde onbinlerce gayrimüslimin hemen her konuda şer’i mahkemelere başvurduğu ve meselelerine İslâm hukukuna göre çözüm istedikleri görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin dinleriyle ilgili meseleler cemaat reislerine bırakılmıştır. Âyinlerin düzenlenmesi, din adamlarının seçilmesi ve azledilmesi, mabetlerin gelir ve giderleri, çocukların eğitim-öğretimleri gibi konular zimmilerin iç işlerinden kabul edilerek bunlarla ilgili uygulama ve düzenleme yetkisi patrik ve metropolitlere verilmiştir.¹⁷ Eskiyen ve tahrip olan kilise ve

Orta Avrupa Eyaletlerinde İnsani Deđerler ve Yasalara Saygı”, *Tarih Boyunca Türkler’de İnsani Deđerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 378.

¹⁵ Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (ter: Neřet Çađatay), AÜİF. Yayınları, Ankara 1954, I, 330.

¹⁶ Küçük, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 210.

¹⁷ Reşit, Ahmet, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1933, s. 30.

havraların eski şekillerinin değiştirilmemesi şartıyla tamir edilme-lerine imkan tanınmıştır.¹⁸

Millet sistemiyle birlikte gayrimüslimler, cemaat olarak kimliklerini devam ettirme imkanını bulmuşlardır. İlber Ortaylı'nın ifade- siyle:

“Millet kompartımanına mensup olan kimse; modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutum sergiler. Bu aidiyet fertlere aile ve sülale ve cemaat içinde bir güvenlik ve hatta vakar verir. Kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve babadan sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arasında ilişki azdır, çatışma azdır. Modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma (çoğunluk tarafından emilme) veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir....”¹⁹

Osmanlı Devleti'nde zimmilerden başka çok sayıda müste'men de²⁰ vardı. Yabancı devlet görevlileri ve ticaret için Osmanlı topraklarına gelen müste'menlerin durumu devletlerarası anlaşmalarla belirlenmiştir. 1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla bu devletin vatandaşı olan tüccarın her türlü davalarında Fransız konsoloslarının yetkili olduğu kabul edilmiştir.²¹ Yabancı tüccarın Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmeleri için değişik tarihlerde Fransa dışında başka devletlere de ticaret ahidnameleri verilmiştir.²²

Bu ahidnameler kapsamında ülkeye gelen yabancılara (müste'menler), *“Osmanlı suları ve topraklarında kendi bayraklarını taşıyarak serbestçe ticaret yapabilecekleri, hiç kimse tarafından rencide edilmeyecekleri; gemilerinin kazaya uğraması halinde ilgililer tarafından kendilerine gereken kolaylık gösterileceği gibi mallarına da dokunulmayacağı; kanuni gümrüklerini ödedikten sonra başka her hangi bir vergi ve resim talebinde bulunulmayacağı; hiç kimsenin bir vatandaşının borcundan sorumlu tutulmayacağı; kendi aralarındaki davalara konsolosları tarafından bakılacağı, Osmanlı tebaasıyla olan anlaşmazlık-*

¹⁸ B.Ş.S.(Bursa Şer'iyye Sicilleri), B242/59b.

¹⁹ Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 217.

²⁰ Müste'men, seyahat, ticaret gibi nedenlerle geçici bir süre için Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunanlara denilmektedir.

²¹ Aydın, M. Akif, “Osmanlı'da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, I, 428.

²² Kütükoğlu, Mübahat, S., “Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 329 vd.; Panaite, Viorel, “Osmanlı-Leh Ahidnamelerinde Ticaret ve Tüccarlar (1489-1699)”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 342 vd.

larının mahalli mahkemelerde, dava konusunun 4.000 akçeyi geçmesi halinde İstanbul'da görüleceği garantisi veriliyordu.”²³

B- Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Özgürlüğü

Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslimlere tanıdığı inanç ve ibadet hürriyeti devletin kuruluşuyla birlikte başlamıştır. Bu yaklaşım birçok yerin fethini de kolaylaştırmıştır. Henüz kuruluş döneminde Bursa'nın Orhan Gazi tarafından fethedilmesinin ardından şehirde yaşayan halkın malları yağmalanmamış, yalnızca tekfurun malı gaziler arasında dağıtılmıştı.²⁴ Hatta Bursa'dan önce fethedilen çevre köy ve kasaba insanların rahatlık içinde yaşadıkları, hiç kimsenin zulme uğramadığı ve inançlarında serbest bırakıldıkları haberleri Bursa halkı üzerinde olumlu etkiler yapmış ve bunun sonucu olarak da şehrin fethi kolaylaşmıştır. Nitekim Orhan Gazi, Bursa'nın fethedilmesinden sonra Hisar'ın tesliminde yardımcı olan ve aynı zamanda tekfurun veziri olan Saroz'a “...bu Hisar'ı verdiniz. Neden verdiniz. Neden bunaldınız da verdiniz?” diye sorunca Saroz şu cevabı vermişti: “Birkaç sebepten dolayı verdik. Biri budur ki sizin devletiniz günden güne büyüdü. Bizim devletimiz döndü. Bunu iyice bildik. Biri de bu ki baban üzerimize havale yaptı, gitti. Onun devleti köylerimizi zaptetti. Size itaat eder oldular. Bizi hiç anmaz oldular. Biz de bildik ki onlar rahat oldular. Onun için bizi anmazlar dedik. Biz de o rahatlığa heves ettik...”²⁵ Bursa'nın fethiyle şehirden kaçan Yahudiler bizzat Orhan Gazi tarafından Bursa'ya davet edilmiş ve kendileri için bir havra inşa edilmesine izin verilmiştir.²⁶

Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere başlangıçtan itibaren İslâm hukuku çerçevesinde haklar verilmiştir.²⁷ Zira İslâm hukukunda mevcut müsamaha ve himaye prensipleri, Osmanlı Devleti idaresinin temelini oluşturmuştur.²⁸ Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin can ve mal güvenlikleri devletin ellerine teslim

²³ Kütükoğlu, Mübahat, S., “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, I, 574.

²⁴ Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1935, s. 76.

²⁵ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz: Atsız), M.E.B.Yayımları, İstanbul 1992, s.33; Benzer ifadeler için bkz. Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (Yay: F.R.Unat-M.A.Köymen) T.T.K. Basımevi, Ankara 1987, I, 135.

²⁶ Sharon, age., s. 31.

²⁷ Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Müt ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s.281.

²⁸ İnalçık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1954, s.184.

edilmiştir.²⁹ Kanunların uygulanışı bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir fark da gözetilmemiştir. Mahkeme kayıtlarına bakıldığında Müslümanlarla zimmiler arasında dava konusu olan meselelerin birçoğunda zimmiler haklı bulunarak şikayet konusu olan mağduriyetlerinin giderilmesi yönünde karar verildiği görülmektedir. Araştırmalarında büyük ölçüde mahkeme sicillerini kaynak olarak kullanan Mustafa Akdağ bu meseleyi şöyle izah eder:

“...Ahalisi bütün Hristiyan (Rum veya Ermeni) olan köylerde, imam yerine papaz bulunduğundan başka, böyle köylerin kethüdaları da, tabii olarak, gene kendilerinden, yani Hristiyan kimselerden idi. Ziraatçı Türk ve Hristiyan halk, ister ayrı köylerde köy komşusu, ister aynı köyde ev komşusu olarak yaşamakta bulunsunlar, birbirleriyle çok iyi geçiniyorlardı. Esasen devlet kanunları her iki topluluğu da, hiç din farkı gözetmeden ‘reaya’ saymakta, bunlar için mirî toprak tasarruf edenlerin ödeyecekleri vergileri bir devlet hizmetlisine yüklettiği zaman, o hizmetlinin beratında zikrolunan vergileri kendisine vermekle ödevli olan kişiye ‘raiyet’ (kiracı köylü) adını vermekte idi.”³⁰

Kıbrıs’ın fethedilmesinden sonra 979/1572 tarihinde Osmanlı padişahı tarafından Kıbrıs beylerbeyi, kadısı ve defterdarına gönderilen fermanla ada halkına ne şekilde muamele edilmesi gerektiği özetle şöyle belirtilmiştir: “Kıbrıs adası yeni fethedilen bir yerdir. Halk savaş yüzünden zor duruma düşmüş olabilir. Kıbrıs halkı bana Yaraticının emanetidir. Onlara adalet ve şefkatle muamele ediniz. Kimseye zulmetmeyiniz. Mahkemelerde, vergi alınmasında ve idareyle ilişkili tüm işlerinde onlara yardımcı olursanız Kıbrıs kısa zamanda kalkınır ve refah seviyesi yükselir. Onlardan her biri

²⁹ İlgürel, Mücteba, “Osmanlı Devleti’nde İstimalet Siyaseti”, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, III,942.

³⁰ Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, II, 36; Ayrıca kaynaklarda zikredilen şu olay da Osmanlı idarecilerinin gayrimüslimlere bakışlarını, bunun sonucu olarak ta asırlarca beraber yaşamının altında yatan sırların ipuçlarını vermesi bakımından dikkat çekicidir. Fatih Sultan Mehmet’in Avrupa seferi sırasında Osmanlılarla Macarlar arasında kalan Ortodoks Sırplar, Macar Kralına bir heyet göndererek Türklere karşı Macarlarla ittifak yapmaları halinde kendilerinin durumlarının ne olacağı sorusuna cevaben Sırbistanın her tarafına Katolik kiliselerinin yapılacağı söylenmişti. Bunun üzerine başka bir heyet Fatih Sultan Mehmed’e giderek Macarlara karşı Osmanlılarla ittifak yapmaları halinde kendilerine yapılacak muamelenin nasıl olacağı sorusuna karşılık Fatih’in her caminin yanına bir kilisenin yapılacağı ve herkesin özgürce ibadet edebileceği yanıtını almıştır. Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, II, 193.

emniyet içinde yaşasınlar. Bu emirlerimin yerine getirilmesi konusunda hiç kimse ihmalkârlık yapmasın. Eğer emirlerim yerine getirilmeyerek Kıbrıs reayasına zulmedildiğini, gereğinden fazla vergi alındığını duyarsam hiçbir mazereti kabul etmeyeceğimi bilirsiniz.”³¹

Osmanlı Devleti’ndeki zimmilerin içinde buldukları durumu göstermesi bakımından bu topraklarda yaşayan Yahudilerin Avrupa’daki dindaşlarına gönderdikleri mektuplar da oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu mektuplardan biri Almanya’da doğmuş, ancak hayatını Edirne’de sürdüren ve bir Fransız Yahudisi olan İsaak Zarfati tarafından Avrupa’daki Yahudiler için yazılmıştır. XV. yüzyılın ilk yarısında yazılan bu mektupta Yahudilerin Osmanlı Devleti’nde yaşadıkları huzurlu günler şöyle ifade edilmektedir.

*“Almanya’daki kardeşlerimizin ölümden beter kederler içerisinde olduklarını duydum; despotik yasalar, zorla vaftiz edilmeler, sürgünler sıradan gündelik olaylarmış. Bana anlattığına göre yağmurdan kaçarken her seferinde doluya tutuluyorlarmış... Kardeşler, hocalar, dostlar, tanışlar! Ben İsaak Zarfati, soyum Fransız da olsa, Almanya’da doğmuş ve oradaki saygı-değer hocalarımın dizi dibinde oturmuş olsam bile, size derim ki: Türkiye hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülkedir. Eğer isterseniz şu anda burası sizin için en hayırlı yer olacaktır. Kutsal topraklara giden yol sizler için Türkiye’den geçiyor. Hristiyanlardansa Müslümanların (egemenliği) altında yaşamak sizin için daha iyi değil midir? Burada herkes kendi asması ve inciri altında huzur içinde oturabiliyor. Burada en değerli esvablar giymenize izin var. Oysa Hristiyan ülkelerde çiğnenmiş siyah ve mavinin, tek-melenmiş yeşil ve kırmızının hakaretine maruz kalmadan, hüznü renk taşıyan alçaltıcı esvablar giymeye mahkûm etmeden çocuklarımıza kendi zevkimize göre kırmızılar ya da maviler giydirmeye bile cesaret edemiyorsunuz...”*³²

1655-56 yıllarında Osmanlı şehirlerini gezen Thevenot da Sakız Adası ile ilgili gözlemlerini aktarırken Osmanlı topraklarındaki zimmilerin ibadet özgürlükleriyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

“...Türkler herkese kendi dinlerine göre ibadet hürriyeti tanımışlardır, ayın herkesin önünde yapılıyor ve şaraplı ekmek yortusunda hiçbir korku duyulmadan ve Türkler tarafından hiçbir saygısızlığa maruz kalınmadan, bir gölgelik altında şaraplı

³¹ 12 Numaralı Mühimme Defteri, (978-979/1570-1572) Tıpkı Basım, O.A.D.B. Yayınları, Ankara 1996, s.641.

³² Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (çev. B.Sina Şener), İmge Kitabevi, Ankara 1996, s.156.

ekmek (Saint-Sacrament)i sokaklarda gezdirirlerdi. Hz. İsa'nun heykeli de önde bir fenerle taşınmaktaydı."³³

Zimmilerle ilgili bu anlayış daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin, XIX. yüzyıl Osmanlı sultanlarından II. Mahmut "Ben teb'anın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gün bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır."³⁴ diyerek zimmilerin baskı altında kalmadan kendi inançlarını yaşamaları gerektiğini ve kendisinin de bizzat bu durumun takipçisi olduğunu vurgulamıştı.

Osmanlı Devleti'nde zimmilerle ilgili haklar öylesine genişti ki bu meselenin zamanla devletin aleyhine dönüşen bir durum ortaya çıkardığını ifade eden araştırmacılar olmuştur. Nitekim Stanford Shaw, Osmanlı idarecilerinin zimmilerle ilgili tutumlarının gereğinden fazla özgürlükler içerdiği, bu sebeple de İmparatorluğun son yüzyılında azınlık sorunlarının çıktığı, eğer zimmilere tanınan haklar daha az olsaydı azınlık sorunlarının bu kadar büyümeyeceğini şu sözlerle ifade etmektedir:

*"Osmanlılar, dünya tarihi boyunca başka yerlerde başka istilacıların yaptıkları gibi, istila ettikleri yerlerde yaşayanları din değiştirmeleri için zorlamayı reddetmemiş olsalardı, Osmanlı İmparatorluğu'nu son yüz yılında büyük zaafa düşürecek hiçbir azınlık sorunu olmayacaktı. Oysa Osmanlılar, bunun yerine Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere kendi dinî önderleri yönetiminde, kendi dillerini ve geleneklerini kullanarak, kendi okullarını, mahkemelerini, yetimhanelerini, hastanelerini vb. koruyup sürdürerek, sultanın koydukları, istenen vergileri ödedikleri, İmparatorluk sınırları içinde güvenlik ve düzeni sürdürdükleri sürece Osmanlı egemen sınıfıyla pek az bir ilişki içinde, kendi yaşamlarını daima yaşama hakkı tanıldılar. Dahası, Hıristiyanlar ve Yahudiler, Sultan tarafından yalnız Müslümanlara getirilmiş olan bir takım yükümlülüklerden de uzaktılar...."*³⁵

³³ Thevenot, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, (çev: Nuray Yıldız) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 221.

³⁴ Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1991, s.100.

³⁵ Shaw, Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, IV, 1003.

Osmanlı toplumunda zimmilerin zorla Müslümanlaştırılması yasaktı. Bilindiği üzere “*dinde zorlama yoktur*”³⁶ ayeti İslâm dininin önemli prensiplerinden birisidir. Buna göre hiç kimse kendi rızası olmadan Müslüman yapılamaz. Bununla birlikte kendi rızasıyla Müslüman olan birisinin önünde de hiçbir engel yoktur.³⁷ İslâm hukukunun uygulandığı Osmanlı Devleti’nde de gayrimüslimlerin bir devlet politikası olarak zorla Müslümanlaştırılması söz konusu olmamıştır. Gayrimüslimlerin Müslüman olmaları yönünde eğer planlı bir baskı uygulanmış olsaydı, hiç şüphesiz Osmanlı hakimiyetindeki yerlerde yaşayan zimmilerin büyük çoğunluğu ihtida etmiş olurlardı. Ancak Osmanlı Devleti’nin farklı dönemlerinde Bursa,³⁸ Trabzon,³⁹ Konya⁴⁰ ve Kayseri ile⁴¹ ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında din değiştirerek Müslüman olan gayrimüslimlerin oranının çok büyük olmadığı görülmektedir. Gayrimüslim din adamlarına verilen beratlarla da herhangi bir zimminin zorla Müslümanlaştırılmayacağı garantisi verilmekteydi. Bu konuyla ilgili zaman zaman bazı Müslümanlar tarafından yapılan ihlaller, gayrimüslim yetkililer tarafından ilgili makamlara intikal ettirilerek gerekli önlemlerin alınması sağlanmıştır. 1843 yılında Bursa ve civarından sorumlu olan Rum Metropolit Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek kendi ellerindeki beratlarla yukarıda zikredilen garantinin verilmiş olmasına rağmen, Bursa’da bir kısım reayanın zorla İslâmlaştırıldığını iddia etmiştir. Bunun üzerine Bursa kadısına gönderilen bir fermanda “*metropolite verilen berattaki şartlara göre onlara muamele yapılmasını emrediyorum*” ifadesiyle ilgili kişiler uyarılmışlardır.⁴²

Gayrimüslimlerin zorla İslâmlaştırılmasının engellenmesinin yanında ihtida edenlerin eski dindaşları tarafından rahatsız edilmelerine veya tekrar eski dinlerine dönmeleri yönünde gayrimüslimlerin baskı yapmalarına da müsaade edilmemekteydi. Zimmilerin zorla Müslümanlaştırılmamaları konusunda yukarıda işaret edilen 1843

³⁶ Bakara, 2/265

³⁷ Şeker, Mehmet, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İhtida Etmenin Şartları”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.41, Sy. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2005, Ankara 2005, s. 72 vd.

³⁸ Çetin, Osman, Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909), T.T.K.Basımevi, Ankara 1994, s. 34.

³⁹ Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, B.Ü. Yayınları, İstanbul 1988, s. 119-140.

⁴⁰ Özgökmen, Ali, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayri Müslim Münasebetleri* S.Ü.S.B.E., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996, s. 26.

⁴¹ Jennings, C. Ronald, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXI, Part. III, E.J. Brill, Leiden 1978, s. 240-246.

⁴² BŞS., C27/57a.

tarihli fermanın devamında şu ifadelere yer verilmiştir. “...kendi rızalarıyla Müslüman olanların eski dinlerine dönmeleri hususunda metropolit ve başkaları tarafından baskı görmemeleri ve rahatsız edilmemeleri konusunda da gerekli önlemlerin alınmasını emrediyorum.”⁴³ Bu emrin aksine davranan zimmiler cezalandırılmışlardır. Örneğin, Müslüman olan Yahudilerin cemaat yetkilileri tarafından tekrar Yahudileştirilmeleri devlet tarafından yasaklanmış olmasına rağmen bu işe kalkışanlar olmuştur.⁴⁴

İnançlarına dokunulmayan gayrimüslimler, ayrıntılara ilişkin bazı kısıtlamalar dışında gerek kilise ve havralarında toplu olarak gerekse evlerinde bireysel olarak rahat bir şekilde ibadet etme haklarına sahiptiler.⁴⁵ Din adamlarına verilen beratların tamamında zimmilerin ibadetlerini rahatça yapabilecekleri, yönetici veya halk tabakasından hiç kimseye ibadetleri konusunda müdahale edilmemesi gerektiği açıkça belirtilmiştir.⁴⁶ Meselâ 1168/1755 tarihinde Rum metropolitine verilen bir beratla zimmilerin ibadetlerine müdahale edilmemesi şu şekilde bildirilmiştir: “...ve papaz ve keşiş tâifesinden ba’zıları metropolitleri ma’rifetiyle zimmi tâifesinin hânelerine varub âyinlerini icra eyledikte ve kadîmden âyinleri üzere mâbeynlerinde nizâm ve intizâmına kudât ve nüvvâb ve mütesellimler ve voyvodalar ve mütevelliler ve subaşılar ve sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından muhâlefet olunmaya...”⁴⁷

Şehirlerin yerel yöneticileri ve zimmi din adamlarına, şehirde ikamet eden gerek Ermeni⁴⁸ ve Rumların,⁴⁹ gerekse Yahudilerin⁵⁰ ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için yukarıdakine benzer fermanların gönderildiği, aynı içerikteki fermanların XIX. yüzyılda Katolik Ermeniler⁵¹ ve Protestanlar⁵² için de verildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nde, tebaanın ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkes için gerekli imkanlar hazırlanmaktaydı. Bu amaçla şehirlerde kurulan

⁴³ BŞS., C27/57a.

⁴⁴ Kenanoğlu, age., s. 313.

⁴⁵ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 239.

⁴⁶ Şeker, Mehmet, *Anadolu’da Birarada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 158 vd.: Güler, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *OTAM*, Ankara 1998, sy. 9, s. 158.

⁴⁷ B.Ş.S., B79/95a.

⁴⁸ B.Ş.S., C38/9a.

⁴⁹ B.Ş.S., B123/49b.

⁵⁰ B.Ş.S., C26/43a.

⁵¹ B.Ş.S., C106/7b.

⁵² B.Ş.S., C50/17b; *Düstur*, Birinci Tertib, IV, 652.

haftalık pazarların Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal günlerine denk gelmemesi için gayret edildiği görülmektedir. Kastamonu Sancağı'na bağlı Taşköprü Kazası'nda her hafta kurulan pazarın cuma gününe denk gelmesi, bu günde Müslüman halkın alış-veriş yapmaları nedeniyle birçoğunun cuma namazını kılmada zorlandıkları gerekçesiyle mezkur pazarın salı gününe,⁵³ Selanik Eyaleti dahilinde olan Vidina Kazası'nda kurulan haftalık pazarın pazar gününe tesadüf etmesi, bunun da Hıristiyanların ibadet günlerine denk gelmesi nedeniyle Hıristiyanların rahatça alış-verişlerini yapmadıkları gerekçesiyle cumartesi gününe alınmasına karar verilmiştir.⁵⁴ İlgili belgeden Vidina'da reaya arasında Yahudilerin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle cumartesi gününde pazar kurulmasında bir sakınca görülmemiştir. Hiç şüphesiz Müslümanlar ve Hıristiyanlar için dikkat edilen bu durum Yahudiler için de söz konusuydu. Nitekim İslimye'de haftada iki kere kurulan pazarın cumartesi ve pazara denk gelmesi ve adı geçen günlerin gayrimüslimlerin ibadet günleri olması nedeniyle şehirde bulunan zimmilerin alış-verişten mahrum oldukları gerekçesiyle haftalık pazarın pazar-tesi ve salı gününe alınması kararlaştırılmıştır.⁵⁵

Gayrimüslimler rahat bir şekilde ibadetlerini yapabilmeleri için devlet, her türlü güvenlik önlemini almaktaydı. Brockelmann, bu gerçeği "*büyük yortu günlerinde Türk hükümeti dinî merasimin bir engele maruz kalmadan icra edilmesi için kilise kapılarına kendiliklerinden yeniçeri nöbetçiler koyuyorlardı*"⁵⁶ sözüyle ifade etmektedir. Eğer ibadetlerini yapmalarına haksız olarak engel olunursa din adamları aracılığıyla doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek söz konusu engellerin kaldırılmasını talep edebiliyorlardı. Zimmilerin bu konudaki talepleri çoğunlukla olumlu karşılanır ve söz konusu engellemeler ortadan kaldırılırdı. Örneğin, 1198/1784 yılında İstanbul Rum Patriği ve İstanbul'da ikamet eden cemaat metropolitleri Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Kirmasti Kasabası'nda metropolit tarafından tayin edilen keşiş ve papazların evlerinde seslerini fazla yükseltmeden İncil okumalarına izin verildiği, bu konuda müdahale edilmemesi gerektiği kendilerine verilen beratta belirtilmiş iken ehl-i örf taifesinden bazılarının "*siz şunu şunu yaparsınız*" diye müdahale ettiklerini şikayet etmişler ve bu konuda kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine zimmilere

⁵³ "...ahâlisinin ahz ü ita ile meşgul olmalarından naşi ekserisi salât-ı Cuma'yı eda edememekde olduklarından bahisle bazar-ı mezkurun Salı gününe tahvili hususu..." Bkz. Akif, Erdoğan, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırıları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I", OTAM, Ankara 1994, sy. 5, s.99.

⁵⁴ Erdoğan, agm., s. 57.

⁵⁵ Erdoğan, agm., s. 96.

⁵⁶ Brockelmann, age, I, 330.

müdahale edilmemesi konusunda Kirmasti kadısına bir ferman gönderilmiştir.⁵⁷

Mabetlerinde ibadet etmeleri bizzat devlet tarafından güvence altına alınan zimmiler, ferdi ibadetlerini de evlerinde veya kendilerine ait mülklerinde rahatça yapabiliyorlardı.⁵⁸ Metropolitlere verilen beratlarda evlerde yapılan ibadetler konusunda zimmilerin rahatsız edilmemeleri gerektiği belirtilmektedir.⁵⁹ 1104/1692 yılında İstanbul'da bir havranın yanması dolayısıyla Yahudilere verilen ve daha sonraki yıllarda da yenilediği anlaşılan bir fermanla, Yahudilerin havralarını tamir ettirinceye kadar evlerinde ibadet edebilecekleri, hiç kimsenin bu duruma müdahale etmemesi gerektiği, eğer müdahale edenler olursa cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁶⁰

Bütün bu hoşgörüyü rağmen gayrimüslimlerin ibadet özgürlüklerine kısmî kısıtlamaların getirildiği bazı konular da vardır. Bu kısıtlamalar çoğunlukla ibadet zamanında çıkarılan seslerle ilgiliydi ki bunların başında çan çalma yasağı gelmekteydi.⁶¹ Çan çalmanın, Müslümanlar tarafından İslâm'ın üstünlüğüne bir saldırı olarak görüldüğü için yasaklandığı belirtilmektedir.⁶² Bununla birlikte bu yasak, zimmilerin hiçbir şekilde çan çalamayacakları anlamına gelmiyordu. Mabetlerinin içinde, çevresindeki Müslümanları rahatsız etmeyecek bir ses tonuyla ve namaz vakitlerinin dışında çan çalabiliyorlardı. Ayrıca çan yerine tahta çalma geleneği de zaman zaman şikayet konusu oluyordu. Kayseri'deki Rumların çan yerine tahta çalmalarından dolayı çıkan seslerden rahatsız olan Müslümanlar şikayetçi olmuşlar, bunun üzerine Rumların tahta çalmaları yasaklanmıştı. Fakat daha sonra tahta çalmaları konusunda Rumlara izin verildiği görülmektedir.⁶³ Tahta çalma işinin oldukça eski bir

⁵⁷ B.Ş.S., B380/57b.

⁵⁸ Hıristiyanların Pazar günleri kilisede yapılan ayinden başka günün belli vakitlerinde ferdi olarak yaptıkları ibadetleri de vardı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2003, s.19 vd.

⁵⁹ B.Ş.S., B79/95a.

⁶⁰ "...ve evlerinde süret ve mihrab olmadıkça ayınleri üzere Tevrat okuyub ibadet eylemelerine bir ferd müzâhim ve dafi olmayub dahlidenler men' olunub ba'de't-tenbih mütenebbih olmayub dahl ü ta'arruz ederler ise arz oluna ki imtisal eylemedikleri için cezaları verile..." Bkz. Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 11.

⁶¹ Ercan, age. s. 241.

⁶² Gradeva, Rossitsa, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, Sofia 1994, sy. 4, s.33.

⁶³ Adıyeke, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed: H.Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000. s.191.

uygulama olduğu, bu konunun XVI. yüzyıl şeyhulislâmlarından Ebussuud Efendi'ye de sorulmasından anlaşılmaktadır.⁶⁴

Ayrıca beratlarda gayrimüslimlerin âyinleri esnasında çıkan seslerin yüksekliğini istismar ederek zimmilere gereksiz şekilde müdahale edilmemesi de özellikle vurgulanmaktaydı⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde hacca gitmek isteyen gayrimüslimlere her hangi bir kısıtlama getirilmemiştir.⁶⁶ Bilindiği üzere her üç din için de kutsal kabul edilen Kudüs, gayrimüslimler için hac merkezleri arasındadır. 1156/1743 yılında Edirne ile İstanbul arasındaki şehir ve kasabalarda bulunan kadılara gönderilen bir emirle Edirne'den Kudüs'e gitmek isteyen Yahudilere engel olunmaması ve gerekli izinlerin verilmesi istenmişti.⁶⁷ Benzer bir emir de 1760 yılında Anadolu'daki şehirlerde görev yapan bütün kadılara gönderilmiştir. Buna göre hac ibadeti için Kudüs'e giden gayrimüslimlere gidiş ve gelişlerinde zorluk çıkarılmayacak ve kendilerine gerekli izinler verilecekti.⁶⁸

Zimmiler cenaze töreni ve defni konusunda da serbest bırakılmışlardır. Gayrimüslimler, cenazelerini kendi dini inançlarına göre törenler yaptıktan sonra yine kendileri için tahsis edilen mezarlıklara defnedebilmekteydiler. 990/1592 yılına ait bir fermanla İstanbul'da Yahudilere sınırları belli olan bir mezarlık yeri verilmiş ve bu mezarlığın dışındaki herhangi bir yere Yahudi cenazelerinin defnedilmemesi istenmiştir.⁶⁹

⁶⁴ "Su'al: Bir kilise Müslümanlar mahallesinde vâki' olup, kafirler nâkûs yerine bir yufka tahtayı nice yerlerden delip ibadetleri zamanında ol tahtanın orta yerine tokmak ile darb edip, bir savt-ı acib peyda olup, Müslümanlar müte'ezzî olsalar, şer'an ref' olunmak caiz olurmu? Cevap: Vacibdir." Bkz. Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s.151.

⁶⁵ "...ve metropolit ve papaz tâifelerinin hânelerinde izhâr-ı savt etmeksizin İncil kırâat eylemelerine muhâlefet olunmayub ve ehl-i örf tâifesi mücerred ta'ciz için siz mülk menzilinizden bir oda gözde Tevrat ve İncil okuyub kandil asmışsız ve mum yakmışsız ve iskemle ve tasvir koyub bürde asmışsız ve buhur yakıb salarsız ve elinizde değnek tutarsız deyu bahâne ile ref'i savt ve i'lân-ı küfr eylememek şartıyla icrâ-yı âyin-i bâtilalarına mücerred celb-i mal kasdıyla mir-i miran ve sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından hilâf-ı şer'î şerif ve bi-gayr-i hak akçe mütâlebesiyle ta'addi ettirilmemek için mukaddem verilen fermân-ı âliberâtları şartına idhâl oluna deyu sâdir olan fermân-ı âlişân mahalline kayd olunmağla hilâf-ı fermân rencide ve ta'addi ettirilmeyüb..." B.Ş.S., C29/4b.

⁶⁶ Brockelmann, age., I, 331.

⁶⁷ *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, İ.B.B.K.D.B. Yayınları, İstanbul 1998, I,84

⁶⁸ *Ahkam Defterleri*, II, 209.

⁶⁹ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.53.

Zimmiler için tahsis edilen mezarlıklar devlet tarafından korunmaktaydı. Zaman zaman gayrimüslim mezarlıklarına yapılan haksız müdahalelerin zimmiler tarafından şikayet edilmesi üzerine bu tür uygunsuz davranışların engellenmesi için mahkemelerden kararlar çıkarılmıştır. 1583, 1584, 1586 yıllarında çıkarılan fermanlarda belirtildiğine göre, İstanbul'daki Yahudiler, Divan'a müracaat ederek kendilerine ait mezarlıkların önceden etrafı boş iken daha sonradan bazı Müslümanların mezarlık yakınına ev yaparak mezarlıktan bir kısım yerleri evlerine dahil ettikleri, bir kısım mezar taşlarını çaldıklarını bildirerek şikayetçi olmuşlar ve bu tecavüzlerin engellenmesini istemişlerdi. İnceleme sonucunda Yahudilerin haklı olduğu anlaşılmış, bu tür davranışların bir daha olmaması için farklı tarihlerde fermanlar çıkarılmış ve emirlere uymayanların cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁷⁰

Bu emirlere uyulup uyulmadığı konusu akla gelebilir. Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan sürgünle ilgili bir fermanla devlet bu konuda kayıtsız kalmadığı, diğer birçok konuda olduğu gibi zimmilerin cenazeleriyle ilgili meselelerinde de hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. İstanbul gümrük eminine gönderilen söz konusu fermanla Edirne ve Eğrikapı dahilinde Kameriye, Çakır Ağa ve Hacı Muhyiddin Mahalleleri sakinlerinden biri papaz on üç zimmi mahkemeye müracaat ederek Cebecibaşı Mahallesi'nden Akbaş İbrahim'in defnetmek istedikleri cenazelerin her biri için yirmişer otuzar para istediğini, eğer vermezlerse defnetmelerine izin veremeyeceğini söylediğini iddia ederek şikayetçi olmuşlar ve bu haksız davranışın önlenmesini istemişlerdi. İddia Akbaş İbrahim'den sorulduğunda cevap olarak "...kale derûnunda ihrâç olunân lâşeden bir şey ahz eylediğim olmayub ancak kale hâricinde vâki' olan re'âyâ lâşesinden bir mikdâr nesne almak üzere vakıf tarafından me'mur Hacı İbrahim nâm kimesne tarafından vekil olduğuma binâen ahz ederim..." diyerek para aldığını itiraf etmişti. Akbaş İbrahim'in elinde izin belgesi olmadığından dolayı zimmilere müdahale etme hakkının olmadığı, bu sebeple kendisiyle birlikte Hacı İbrahim'in de cezalandırılması gerektiği belirtilerek gümrük emini vasıtasıyla adı geçen şahısların bir gemiyle Mudanya'ya nakledilmeleri, oradan da Bursa'ya sürgün edilmelerine karar verilmiştir.⁷¹

Zimmiler diğer birçok konuda olduğu gibi eğitim-öğretim konusunda da serbest bırakılmışlardır. XIX. asra kadar gayrimüslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı. Her cemaatin kendilerine ait havra, kilise ve benzeri mabetlerinin yanında bunlara bağlı

⁷⁰ Ahmed Refik, *age.*, s.53-56.

⁷¹ B.Ş.S., B197/53a.

mektepleri vardı.⁷² Bu mekteplerin idaresi mabetlerde olduğu gibi din adamları tarafından yürütülüyordu.

Din ve vicdan hürriyetinin önemli konularından biri de eğitim öğretim hakkıdır. Osmanlı Devleti'nde etnik grupların eğitim-öğretim hakları korunmuş ve bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır.⁷³ XIX. asra kadar gayrimüslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı. Din adamlarının idaresi altında olan mekteplerin giderleri kilise ve havralarda olduğu gibi cemaat mensuplarının vasiyet ve bağışları gibi gelirlerle karşılanmaktaydı.⁷⁴ XIX. yüzyıldan sonra yabancı devletlerin girişimleriyle Osmanlı sınırları içinde çok sayıda okul açılmıştır. Öyle ki bu yüzyılın sonlarında Osmanlı şehirlerindeki gayrimüslim mekteplerinin sayısı 6.739 olmuştur.⁷⁵ Bu okulların, eğitim-öğretim faaliyetlerinin dışında misyonerlik yapmaları ve gayrimüslim toplulukların uluslaşma süreçlerini hızlandırma gayreti içinde olmaları Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında önemli etkenlerden biri olmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, din ve vicdan hürriyeti bakımından muasırlarına göre oldukça geniş haklara sahip olmuşlar, inanç ve ibadet konularında bazı istisnalar dışında herhangi bir zorlukla karşılaşmamışlardır.

Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslimlerle ilişkilerinde hoşgörü prensibini esas almıştır. Ancak bu kavramın izafi bir mahiyet taşıdığı açıktır. Zira, merkezden uzak bölgelerde gayrimüslimlerle ilgili hükümler veren yerel idarecilerin hepsinin aynı derecede hoşgörü prensibiyle hareket etmeleri düşünülemez. Bununla birlikte hoşgörü esasının devletin hemen her bölgesinde hâkim olduğunu söylememiz mümkündür. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere karşı muasırlarından çok daha fazla hoşgörülü bir tutum içinde olmalarında İslâm hukukunun oldukça önemli etkisi olmuştur. Zira, İslâm hukukunda gayrimüslimlerle ilgili haklar çok geniş bir şekilde düzenlenmiştir. İslâm hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı haklarla Osmanlı idarecileri ve halkının müsamahakâr anlayışı birleşince, farklı din ve ırk mensuplarına davranış bakımından

⁷² Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 168; Vahapoğlu, V. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1997, s.80.

⁷³ Vahapoğlu, age., s. 80 .

⁷⁴ B.Ş.S., B328/71a.

⁷⁵ Eryılmaz, age., s. 177

günümüzde bile yerli ve yabancılar tarafından gıpta ile bakılan “Osmanlı barışı” (Pax Ottomana) ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti, son dönemlerinde karşılaştığı bazı olumsuz olaylara rağmen, gayrimüslimlere tanıdığı haklarla bir yandan büyük devlet olmanın gereklerini yerine getirmiş, diğer yandan günümüzde de sıkça dile getirilen farklı ırk, inanç ve kültüre mensup insanların bir arada yaşama tecrübesinin en güzel örneğini vermiştir.